

ERYTHEIA

REVISTA DE ESTUDIOS BIZANTINOS Y NEOGRIEGOS

34 - 2013

SEPARATA

ÍNDICE

F. J. ANDRÉS SANTOS, ¿Cuándo se extinguió el consulado? Reflexiones en torno a la Novela 94 de León el Sabio	9
J. DAYANTIS, Théophylacte Simocattès et les crués du Nil	39
M. BELTRÁN, Infinitud de Dios en Juan de Damasco y en ciertos de sus predecesores	57
A. ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, «Ἐνωτια Βυζαντινῶν ἀνδρῶν: ἐρμηνεύοντας ἀγνωστές ἱστορικές πτυχές και συμβολισμούς μιας εικονογραφική λεπτομέρεια	69
M. GONZÁLEZ RINCÓN, The falcon, the kite, the wolf and the fox. The anti-clerical critique in <i>Apokopos</i> 217-8 and medieval animal literature . . .	87
P. BÁDENAS DE LA PEÑA y S. SZNOL, Las traducciones en ladino y en judeo-griego del “Canto del Mar Rojo” (<i>Éx.</i> 15) en el Pentateuco de Constantinopla (1547)	121
J. M. FLORISTÁN, Simón Láscharis, arzobispo de Durazzo: sus servicios a la corona de España	161
E. LATORRE BROTO, El negocio de la guerra: un presupuesto de equipamiento militar de la armenian Lesoinne para el ejército griego (1824) .	207
M. G. SERGIS, Sound of the cities: Soundscapes of music echoed in Michael Mitsakis’ literary works about Athens (1880-1896)	235
M. G. VARVOUNIS, The Armenians of Samos: The path through history and culture of an Armenian community on a Greek island	261
P. ÁLVAREZ DE FRUTOS, El eco en la prensa y documentación diplomática españolas de los procesos a los responsables de la derrota griega en Asia Menor	269
J. MERINO, Destino trágico y descomposición social: la narrativa breve de Sotiris Dimitríu	305

ΕΝΩΤΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΝΔΡΩΝ: ΕΡΜΗΝΕΥΟΝΤΑΣ ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΤΥΧΕΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΥΣ ΜΙΑΣ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η μελέτη αυτή ασχολείται με την ερμηνεία των απεικονίσεων του Χριστού με ενώτιο σε διάφορες παραστάσεις στην βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική. Έχοντας ως αντικείμενο ανάλυσης την περίπτωση της σκηνής της Υπαπαντής από την Παναγία του Άρακα στο χωριό Λαγουδερά της Κύπρου διατυπώνουμε την άποψη ότι η αντιστοιχία του Χριστού ως κληρονόμου του Θεού-Πατέρα με τους διαδόχους σημαντικών μελών της άρχουσας τάξης σχετίζεται με θέματα μεταβίβασης της εξουσίας και της δύναμης, αλλά και των δικαιωμάτων γενικότερα των γονιών σε επίλεκτο άρρεν τέκνο.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Κύπρος, Παναγία του Άρακα, Λαγουδερά, Λέων Αιθιέντης, Kraljević Μάρκος.

ABSTRACT: The aim of this essay is to interpret some frescoes depicting Jesus Christ wearing an earring in Byzantine monumental painting. Analyzing the painting of the Presentation of Jesus Christ in the Temple from the Church of Panagia tou Araka at Laghoudera village in Cyprus, the essay suggests that the earring reflects a custom and a parallel between Jesus Christ as the heir of the God-Father with the sons-successors of the great magnates. The members of the aristocracy were desperately seeking ways to propagandize a secure transition of their power and authority to their male heirs.

KEY WORDS: Cyprus, Panagia tou Araka, Laghoudera, Leo Afthentis, Kraljević Marko.

Σε μία από τις παραβολές του, ο Χριστός μιλά για τον αμπελώνα που ο ιδιοκτήτης του τον παραχώρησε σε μισθωτούς εργάτες για να τον καλλιεργούν. Οι γεωργοί όχι μόνο δεν του απέδιδαν τους καρπούς, αλλά έφτασαν στο σημείο να σκοτώνουν και τους αντιπροσώπους που τους έστειλε εκείνος για να εισπράξουν

τα έσοδα. Σε κάποιο στάδιο ο ιδιοκτήτης αποφάσισε να στείλει τον γιο και κληρονόμο του σκεπτόμενος: «εντραπήσονται τον υιόν μου»¹. Όμως, οι γεωργοί αντί να τον ντραπούν έσπευσαν με ακόμη μεγαλύτερο ζήλο να τον σκοτώσουν προκειμένου να καρπωθούν τον αμπελώνα. Σύμφωνα με τον ευαγγελικό λόγο, λοιπόν, ο μονογενής Υιός του Θεού είναι ο αποκλειστικός κληρονόμος του Θεού-Πατέρα². Η θέση αυτή πέρασε στην εκκλησιαστική υμνογραφία των βυζαντινών χρόνων και εμπεδώθηκε στην συνέχεια στις συλλογικές νοοτροπίες³. Η ιδέα της συνέχειας του πατέρα από τον γιο εκφράστηκε με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους στις χριστιανικές κοινωνίες. Τα σύμβολα-διακριτικά ήταν ένας απ' τους τρόπους υπογράμμισης της διαδοχής.

Μέχρι και τον 20^ο αιώνα υπήρχε παράδοση στην Κύπρο, όπως και σε άλλα μέρη της πρώην βυζαντινής οικουμένης, οι γονείς και συγκεκριμένα οι μητέρες, να κρεμούν στο αριστερό αυτί των πρωτότοκων γιών της οικογένειας ένα ενώτιο. Το κόσμημα αυτό, κατεξοχήν γυναικείο στολίδι, αποτελούσε, όπως είναι φανερό, ένα είδος διάκρισης του status του παιδιού αυτού στην οικογένεια. Ο Στυλιανού αναφέρει: «...apparently, the Byzantine mothers used to give a silver earring to their only-sons, a custom exercised in Cyprus until recently»⁴. Αυτή η διάκριση θα μπορούσε να γίνεται είτε για λόγους πρόταξης της ιδιαίτερης αγάπης και στοργής που έτρεφαν οι μητέρες για τον πρώτο τους γιο και όχι μοναχογιό όπως αναφέρει ο Στυλιανού⁵, είτε για κάποιους λιγότερο συναισθηματικούς λόγους που συνδέονταν πιθανώς με κληρονομικά θέματα. Για να απαντηθεί, όμως, αυτό το ερώτημα θα πρέπει να ανατρέξουμε πίσω στον χρόνο για να δούμε τα πρότυπα αυτού του εθίμου και να ιχνηλατήσουμε τους λόγους που προκάλεσαν την εμφάνισή του.

Η πρώτη διαπίστωση που θα μπορούσε να γίνει αφορά στην διασύνδεση του εθίμου με την εκκλησιαστική εικονογραφία, στην οποία συχνά αποτυπώνονται ραπογραφικά στοιχεία, που σχετίζονται με την καθημερινότητα των ανθρώπων και τις συλλογικές νοοτροπίες. Θεοκρατικές κοινωνίες, όπως η βυζαντινή, φέρνουν σε άμεση σύζευξη στοιχεία του υλικού πολιτισμού με τον χώρο της θρησκευτικής λατρείας⁶. Η εκκλησιαστική γραμματεία, και ειδικά ο ευαγγελικός λόγος, μέσα από

¹ Ματθαίον 21.37.

² Ματθαίον 21.33-46, Μάρκον 12.1-12, Λουκάν, 20-9-10.

³ Μικρόν Ευχολόγιον (1998): 79 «...γνω ότι συ ει Θεός μόνος, Θεός αληθινός, και ο μονογενής σου Υιός, ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός...»; 382 «Σώσον Κύριε τον λαόν σου και ευλόγησον την κληρονομίαν σου...».

⁴ STYLIANOU (1997): 164.

⁵ Το ενώτιο εμφανίζεται σε άρρενα τέκνα νηπιακής ηλικίας. Προφανώς οι μητέρες ήξεραν ότι δεν είχαν φέρει στον κόσμο προηγούμενως αγόρια αλλά αυτό δεν αποκλειόταν στο μέλλον. Μόνο σε περίπτωση που οι μητέρες δεν είχαν χρονικό περιθώριο τεκνοποιίας θα ίσχυε η άποψη ότι ενώτιο φορούσε το μοναδικό άρρεν τέκνο της οικογένειας.

⁶ ΜΑΓΙΕΝΤΟΡΦ (1999): 267-287.

την επιρροή που ασκούσε δημιουργούσε εικονογραφικά θέματα στην μνημειακή τέχνη των ναών, στα οποία παρεισέφεραν στοιχεία-αναφορές της ζωής των κτητόρων και των δωρητών, που με τη σειρά τους εκπροσωπούσαν τις κατά τόπους αντιλήψεις.

Στον πολύ καλά διατηρημένο τοιχογραφικό διάκοσμο, χρονολογημένο με επιγραφή στα 1192, στην εκκλησία της Παναγίας του Άρακα στο χωριό Λαγουδερά της Κύπρου⁷, ο Χριστός εμφανίζεται ως παιδί σε μια πολύ ιδιόρρυθμη σκηνή Υπαπαντής να φοράει περίτεχνο ενώτιο στο αριστερό αυτί, ενώ ο Συμεών τον κρατάει στην αγκαλιά του, έχοντας στο πλάι του τον Ιωάννη τον Πρόδρομο. Αυτή είναι η πρωιμότερη απεικόνιση του Χριστού με ενώτιο στην βυζαντινή τέχνη⁸.

⁷ Για το μνημείο βλέπε ενδεικτικά WINFIELD (2007), NICOLAÏDES (1993).

⁸ STYLIANOU (1997): 164.

Ο David και η June Winfield σχολιάζουν: «The image forms an abbreviated version of the Presentation of the Christ child to the Temple [...] These two figures (Symeon and Christ) form a delightful composition that challenges the enigmatic nature of Byzantine images»⁹.

Ποιοι είναι οι κώδικες που κρύβονται πίσω από την περιέργη-παράδοξη σύνθεση και ειδικά πίσω από το εντυπωσιακό ενώτιο με την απόληξη σε τρία μαργαριτάρια; Τι είχε στο μυαλό του ο ζωγράφος και κυρίως ο χορηγός του μνημείου μέσα από αυτή την εικονογραφική μοναδικότητα αν βέβαια αποκλειστεί το τυχαίο; Το κυριότερο όμως ερώτημα που θα μας απασχολήσει είναι το ακόλουθο: ο θεατής που έβλεπε τον Χριστό με ενώτιο στο αυτί τι καταλάβαινε; Οι μελετητές του μνημείου το έχουν συνδέσει με σειρά επιχειρημάτων με την τοπική κουλτούρα και παράδοση¹⁰. Άρα ο Χριστός στην προκειμένη περίπτωση αποτελεί πρότυπο, στο οποίο μπορεί κανείς να αναζητήσει τις καταβολές ενός εθίμου, καθώς και την ερμηνεία ενός φαινομένου, το οποίο αντιβαίνει στις βυζαντινές αντιλήψεις για ανεπιτήδευτη εικόνα του αρσενικού και σίγουρα μη στολισμό του προσώπου του άντρα με κοσμήματα που παραπέμπουν στην γυναικεία ματαιόδοξη φύση¹¹.

Η ιστορία του μνημείου φωτίζεται από τις επιγραφές που έχουν σωθεί, καθώς και από άλλα ιστορικά δεδομένα. Καταρχάς, το φαινόμενο της χορηγίας στην Κύπρο του 12^{ου} αιώνα ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένο¹². Η αριστοκρατία παρείχε τους οικονομικούς πόρους για την οικοδόμηση ναών ή για την τοιχογράφησή τους για να προβάλλει την οικονομική της δύναμη και φυσικά για να διασφαλίσει την εύνοια του Θεού στην μετά θάνατο ζωή¹³. Στο ναό της Παναγίας του Άρακα υπάρχει μια παράσταση από την οποία αντλούμε πολλές χρήσιμες πληροφορίες για την προσωπικότητα του χορηγού και για τις κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες της εποχής, αυτή που επιγράφεται «Παναγία Αρακιώτισσα»¹⁴. Σ' αυτήν η Θεοτόκος προβάλλει πάνω σε υποπόδιο, μπροστά από πολυτελή θρόνο, κρατώντας τον μικρό Χριστό στην αγκαλιά. Δεξιά και αριστερά δύο μικρές φιγούρες σεβιζόντων αγγέλων προσφέ-

⁹ WINFIELD (2007): 192-194.

¹⁰ WINFIELD (2007): 321. Παρότι ο Megaw (1964: 258) θεωρεί ότι ο ζωγράφος προερχόταν από την Κωνσταντινούπολη και ήταν ξένος με την ντόπια παράδοση, δεν εξηγεί τον έντονα κυπριακό χαρακτήρα της εικονογραφίας με την πληθώρα Κυπρίων αγίων και την γενικότερη προβολή της κυπριακής Εκκλησίας στην μνημειακή τέχνη του ναού.

¹¹ DIMOSCENUS (2010): 58.

¹² ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ (2001): 91-113; GALATARIOΤΟΥ (1991: 57): «Our evidence shows the increasingly frequent foundation, endowment and decoration of monasteries and churches, and the phenomenon is directly connected to increased patronage»; ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΑΗ (1997): 77-105.

¹³ Η Γαλαταριώτου αναλύει την παράμετρο της θρησκευτικότητας και της ανάγκης για σωτηρία της ψυχής του κτήτορα-δωρητή στο GALATARIOΤΟΥ (1987): 77-138.

¹⁴ WINFIELD (2007): 244-249.

ρουν στην Παναγία τα σύμβολα του Πάθους: λόγχη και σταυρό. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος είναι γνωστός ως «η Παναγία του Πάθους»¹⁵.

¹⁵ WINFIELD (2007: 244): «The image is of the Virgin of Sorrows, Our Lady of the Passion of Christ: one holds the spear and the sponge, and the other a long, narrow cross».

Δεξιά και αριστερά του θρόνου στον οποίο κάθεται η Παναγία, υπάρχει εκτεταμένη δεητική επιγραφή. Ο χορηγός Λέων ο του Αυθέντου δαπάνησε αρκετά χρήματα προκειμένου το μνημείο να διακοσμηθεί με υψηλής ποιότητας τοιχογραφίες¹⁶. Η παράσταση αυτή δεν είναι καθόλου τυχαία καθώς όπως έχει υποδειχθεί: «It is clear that the donor, Lord Leon, regarded the icon as the focal point of his church, and he gave most lavishly toward the completion of the painting»¹⁷. Ο ζωγράφος, που ενδέχεται να ταυτίζεται με τον Θεόδωρο Αψευδή, ο οποίος είχε διεκπεραιώσει στα 1184 την τοιχογράφηση της Εγκλείστρας του Αγίου Νεοφύτου, μετέγραψε το δεητικό κείμενο του κτήτορα στην παράσταση αυτή όχι τυχαία.¹⁸ Το πάθος του Χριστού, το οποίο η Παναγία βίωσε με τραυματικό τρόπο, παραλληλίζεται με τα ενδεχόμενα δεινά για τον κτήτορα και την οικογένειά του¹⁹. Η ρευστή πολιτικο-κοινωνική συγκυρία με τις συνεχείς αλλαγές και μετασηματισμούς δημιουργούσε ανασφάλεια και αύξανε το συναίσθημα της αγωνίας στην καλά τακτοποιημένη τοπική άρχουσα τάξη που έπρεπε να μεταλλάσσεται διαρκώς προκειμένου να επιβιώνει σε βραχύβια καθεστώτα και ηγεμόνες που κυριαρχούσαν στην Κύπρο για μικρό χρονικό διάστημα²⁰. Σε ειδική μελέτη που έχει κάνει ο καθηγητής Τσομπανάκης, διαπιστώνει ότι:

«το επίγραμμα παρά την τυπικότητα του αιτήματός του, είναι καλογραμμένο και λόγιο. Δείχνει την υψηλή παιδεία του ανθρώπου που το συνέθεσε, που δεν αποκλείεται να είναι ο ίδιος ο Λέων ο Αυθέντης, αν κρίνει κανείς από την αμεσότητα και τον πολύ προσωπικό τόνο που εκπέμπει, αλλά και από τη γενικότερη παιδεία στην Κύπρο»²¹.

Πέρα από τα κοινότητα αιτήματα που συνήθως απευθύνονται στην Παναγία²², στην κτητορική επιγραφή υπάρχουν σαφείς ιστορικές πληροφορίες:

1.- Το επίθετο «Αυθέντης» το οποίο ο Λέων δηλώνει ότι το έχει κληρονομήσει από τον πατέρα του, δεν μπορεί παρά να αντικατοπτρίζει την δύναμη και την οικο-

¹⁶ WINFIELD (2007): 65-66, 191-192.

¹⁷ WINFIELD (2007): 244.

¹⁸ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ (1997): 80.

¹⁹ STYLIANOU (1981): 525.

²⁰ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ (2007): 39-55.

²¹ ΤΣΟΜΠΑΝΑΚΗΣ (1987): 121.

²² WINFIELD (2007): pl. 32. Αναλυτικά η επιγραφή αναφέρει: «ΑΧΡΑΝΤΟΝ ΟΣΗΝ ΕΚΜΟΡΦΩΣΑΣ ΕΙΚΟΝΑ ΧΡΩΜΑΣΙ ΦΘΑΡΤΟΙΣ ΠΑΝΑΓΝΗ ΘΕΟΜΗΤΩΡ ΤΩ ΠΑΘΩΣ ΤΩ ΠΟΛΛΩ ΚΑΙ ΘΕΙΜΩ ΤΑ ΤΗ ΠΙΣΤΗ ΛΕΩΝ ΠΕΝΙΧΡΟΣ ΕΥΤΕΛΗΣ ΣΟΣ ΟΙΚΕΤΗΣ Ο ΤΟΥ ΑΥΘΕΝΤΟΥ ΠΑΤΡΩΘΕΝ ΚΕΚΛΗΜΕΝΟΣ ΣΥΝ ΕΜΟ ΣΥΖΥΓΩ ΚΑΙ ΣΗ ΔΟΥΛΗ... ΑΙΤΟΥΣΙ ΠΙΣΤΩΣ ΔΑΚΡΥΣΙΝ ΔΟΥΛΟΙΣ ΤΕΚΝΟΙΣ ΕΥ ΘΥΜΟΝ ΕΥΡΕΙΝ ΒΙΟΥ ΛΟΙΠΟΥ ΤΩ ΠΕΡΑΣ ΣΟΥΣ ΟΜΟΥ ΔΟΥΛΟΙΣ ΚΩΠΙΟΙΣ ΣΟΙΣ ΟΙΚΕΤΑΙΣ ΚΑΙ ΛΗΞΕΩΣ ΤΥΧΟΥΣΙ ΤΩΝ ΣΕΣΩΣΜΕΝΩΝ ΜΟΝΗ ΓΑΡ ΕΧΕΙΣ ΤΟ ΔΟΞΑΣΘΑΙ ΠΑΡΘΕΝΕ ΤΑΥΤΩΝ ΘΕΛΕΙΝ ΔΥΣΩΠΗΘΕΙΣΑ ΠΑΝΤΩΣ ΤΟΥΤΟΙΣ ΠΑΡΑΣΧΕΙΝ».

νομική επιφάνεια της εν λόγω οικογένειας, όπως αντίστοιχα το επίθετο «Ισχυρός» ή «Ισχυρίος» αντικατοπτρίζει την δύναμη –οικονομική και κοινωνική– του μάλιστα τρου Νικηφόρου, κτήτορα της Παναγίας Φορβιώτισσας στην Ασίνου²³.

2.- Οι δεόμενοι αιτούνται από την Παναγία διατήρηση του κοινωνικού τους status. Ο Λέων ζητά για τον εαυτό του και την οικογένειά του προστασία από τυχόν επιβουλή των υλικών αγαθών που έχει. Οι πολιτικές εξελίξεις προϋδεάζουν για αλλαγές και κοινωνικούς μετασχηματισμούς²⁴.

3.- Ο Λέων και η περιουσία του δεν επηρεάστηκε από τα μέτρα του δεσπότη Ισαακίου Κομνηνού εναντίον της άρχουσας τάξης. Προφανώς δεν ανήκε στην αντιπολίτευση, η οποία διώχθηκε απηνώς από το αυταρχικό καθεστώς του Ισαακίου (1184-1191)²⁵. Το μνημείο διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες τον Δεκέμβριο του 1192, όταν το νησί είχε περάσει στην κατοχή του Γκυ ντε Λουζιγιάν μετά από την κατάκτηση του βασιλιά της Αγγλίας Ριχάρδου του Λεοντόκαρδου στα πλαίσια της Γ΄ Σταυροφορίας και την ολιγόμηνη κατοχή του νησιού από τους Ναίτες. Ο Λέων ζητά την προστασία της περιουσίας του από την διαφανιόμενη απειλή των νέων κυριών του νησιού, των Φράγκων²⁶.

4.- Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η σκηνή της Υπαπαντής συνδέεται με την σκηνή της Παναγίας του Πάθους ως μια κοινωνική αναπαράσταση στην οποία αποκαλύπτονται θέματα που εγείρονται από τον τοπικό περίγυρο και από υπαρκτές ανάγκες²⁷.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα της Παναγίας του Άρακα είναι εμφανές ότι θα μπορούσε να συνδέεται με περιουσιακά και κληρονομικά θέματα που αφορούν τον χορηγό. Συνοψίζοντας τα όσα έχουν προαναφερθεί θα πρέπει να φέρουμε σε σύζευξη τα πιο κάτω στοιχεία: καταρχάς η πρώτη σωζόμενη απεικόνιση του Χριστού με ενώτιο στο αριστερό αντί ενδέχεται να έχει και αυτή σχέση με την ανησυχία του χορηγού για τα περιουσιακά του, όπως φαίνεται με ενάργεια στο κτητορικό επίγραμμα στην σκηνή της Παναγίας του Πάθους. Ο Λέων κατάφερε, πιθανότατα συνεργαζόμενος με το καθεστώς του Ισαακίου Κομνηνού, που απέσπασε την

²³ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ (1973): 6.

²⁴ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ (2008): 25-39.

²⁵ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ (2001): 125-135.

²⁶ GALATARIOU (1991: 44): «Guy de Lusignan arrived in Cyprus in May 1192. His reign was brief (May 1192-April 1194) but during it the foundations of the Latin kingdom were laid. A feudal western social system was, in effect, transplanted to Cyprus. New settlers flocked to the island, and some five hundred fiefs were disposed to about three hundred knights and two hundred *sergents à cheval*, besides grants of lands to commoners». Για την επιρροή που θα μπορούσε να ασκήσει στην τοπική πλειονότητα η κυρίαρχη ξενόφερτη μειονότητα ενδιαφέρον παρουσιάζει να δει κανείς την οπτική της κοινωνικής ψυχολογίας. Βλ. ΓΑΡΔΙΚΙΩΤΗΣ (2008): 138 και έπειτα.

²⁷ ΛΑΗΛΟΥ (2001): 131-146.

Κύπρο από το βυζαντινό κράτος και την κατέστησε ανεξάρτητη «αυτοκρατορία» το 1184, να διασώσει την πατρική περιουσία. Δέεται στην επιγραφή για τα παιδιά του χωρίς βέβαια να ξεχωρίζει κανένα ονομαστικά ή με οποιοδήποτε άλλο τρόπο, γεγονός που δεν προκαλεί ερωτηματικά καθώς αυτό ήταν το βυζαντινό έθος. Ο Χριστός, από την άλλη, εξάιρεται με το ενώτιο, ως μονογενής υιός και ως κληρονόμος του Θεού Πατέρα. Τα τρία μαργαριτάρια υπογραμμίζουν εμφατικά την τριαδικότητα της θεότητας και ενδεχομένως το αδιαίρετο του Υιού από τον Πατέρα.

Στο Βυζάντιο, βέβαια, το δίκαιο της κληρονομιάς αναγόταν στο ρωμαϊκό δίκαιο και εν συνεχεία επιβεβαιώθηκε και ενισχύθηκε από την Μυριόβιβλο του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου τον 14^ο αιώνα και προέβλεπε ίση κατανομή της πατρικής περιουσίας σε άρρενα και θήλεα τέκνα²⁸. Ωστόσο, όσο η βυζαντινή εξουσία συρρικνωνόταν και η φράγκικη παρουσία ενισχυόταν, διαδίδονταν παράλληλα και οι φεουδαλικές δομές που απαγόρευαν διάσπαση της πατρικής περιουσίας και ακέραη μεταβίβαση του συνόλου της ιδιοκτησίας των τεθνεώτων γονέων, που ήταν κυρίως έγγεια, αποκλειστικά στον πρωτότοκο υιό και όχι σε όλους αδιακρίτως τους απογόνους. Φυσικά στην Κύπρο του 1192, παρότι έχουμε εγκατάσταση Λατίνων που σε μερικά χρόνια θα εδραίωναν το φράγκικο βασίλειο της Κύπρου, οι Ασσίζες της Κύπρου, το σώμα δηλαδή των νόμων που θα συνιστούσαν το νομοθετικό σύστημα της Δύσης, δεν έχει ακόμη εισαχθεί. Η Δύση και η Ανατολή αν και διαφορετικές δεν ήταν στεγανοποιημένες και είναι βέβαιο ότι οι Κύπριοι δεν είδαν για πρώτη φορά Δυτικούς το 1192 με την άφιξη του Γκυ ντε Λουζινιάν. Τα συστήματά τους ήταν από δεκαετίες γνωστά στους Βυζαντινούς λόγω των μετακινήσεων πληθυσμών από την δυτική Ευρώπη στην Ανατολή και φυσικά στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, που επέφερε ήδη από το 1095 η Α΄ Σταυροφορία²⁹. Η Κύπρος βρίσκεται σε στενή γεωγραφική γειτνίαση με τα εδάφη της Παλαιστίνης όπου εγκαταστάθηκαν οι Σταυροφόροι. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Κύπριος Άγιος Νεόφυτος (1134-1214 περίπου) στα κείμενά του δείχνει μια εντυπωσιακά καλή γνώση για τους Φράγκους³⁰. Εξάλλου, ήδη από τα μέσα του 12^{ου} αιώνα οι Κύπριοι βιώνουν επαναληπτικά τις ιδιαίτερα άγριες επιδρομές των Σταυροφόρων στο νησί τους³¹.

Στα παλαιολόγια χρόνια θα παρουσιαστεί το φαινόμενο της υιοθέτησης των κληρονομικών διατάξεων της λατινικής νομοθεσίας και της ταυτόχρονης εγκατάλειψης του ρωμαϊκού δικαίου για σκοπούς προστασίας της πατρικής περιουσίας

²⁸ ΛΑΙΟΥ- ΘΩΜΑΔΑΚΗ (1987): 248.

²⁹ MAGDALINO (2008); BRAND (1992).

³⁰ GALATARIOTOU (1991): 206-225.

³¹ ANGOLD (1997): 346-347; NEPANTZH-BAPMAZH (1995): 19-30.

που κατακερματισμένη θα αδυνάτιζε και οι ιδιοκτήτες της θα κατέληγαν πάροικοι ή αν ήταν ήδη πάροικοι θα επιβάρυναν ακόμη περισσότερο την κατάσταση τους οδηγούμενοι στην ανέχεια και την εξαθλίωση. Η βυζαντινή εκδοχή ήταν στην πραγματικότητα μια αλλοιωμένη παραλλαγή της φράγκικης νομοθεσίας. Έτσι, αυτός που κληρονομούσε την πατρική περιουσία ήταν ο γιος εκείνος που παρέμενε στην εστία του με τους γονείς του και δεν έφευγε αφού παντρευόταν για να ανοίξει ένα άλλο νοικοκυριό, ασχέτως αν ήταν ο πρωτότοκος ή όχι³². Η Αγγελική Λαίου έχει παρατηρήσει ότι σε εποχές και περιοχές με αυξανόμενο ρεύμα μετανάστευσης το λατινικό-φρουδαλικό δίκαιο κυριαρχούσε έναντι του ρωμαϊκού ακόμη και ανάμεσα στους Βυζαντινούς³³. Η μετανάστευση συνδέεται με την πολιτική αστάθεια και η χρήση του λατινικού κληρονομικού δικαίου λειτουργεί ως ένα ανάχωμα στην τάση για μετακίνηση. Ψυχολογικά δημιουργεί έρεισμα για την αποτροπή της ερήμωσης και της αποψίλωσης του πληθυσμού³⁴.

Ο 12^{ος} αιώνας και οι πηγές που σκιαγραφούν μια αποσπασματική εικόνα για τα ακίνητα, την έγγαιο ιδιοκτησία και το φορολογικό σύστημα αποκαλύπτουν ότι στο Βυζάντιο υπήρχαν πολυάριθμοι γαιοκτήμονες με αξιοσημείωτη περιουσία και τίτλους που ωστόσο υποδηλώνουν μόνο ότι «τα άτομα αυτά είχαν μια σημαντική θέση στην τοπική κοινωνία, αλλά τίποτα παραπάνω»³⁵. Οι Ρεντάκιοι ή οι άλλοι αριστοκράτες που καταγράφονται στο κτηματολόγιο των Θηβών και στα διάφορα πρακτικά δεν μπορεί παρά να παραπέμπουν συνειρμικά στο κοινωνικο-οικονομικό status του Λέοντα Αυθέντη.

Στην Κύπρο, την εποχή του Λέοντα Αυθέντη εμφανίζονται –έστω πρώιμα– παρόμοια φαινόμενα. Τα ιστορικά δεδομένα είναι σαφή. Δύο βασικές μαρτυρίες της εποχής προέρχονται από τον Άγιο Νεόφυτο που έζησε τα γεγονότα, αλλά και από τον Κωνσταντινουπολίτη ιστορικό της εποχής Νικίτα Χωνιάτη που εισέπραξε με σαφήνεια τον απόηχο των καταστάσεων της βυζαντινής περιφέρειας, τμήμα της οποίας ήταν και η Κύπρος. Ο Νεόφυτος θρηνεί για τα αγαθά που στέρησε από την αριστοκρατία ο Ισαάκιος Κομνηνός. Συγκεκριμένα αναφέρει:

³² ΛΑΙΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ (1987: 250): «Συνήθως, αυτός ο κληρονόμος συγκατοικούσε με τους γονείς για ένα διάστημα, έτσι δημιουργούσε μια διευρυμένη οικογένεια-ρίζα, που γινόταν πυρηνική μετά το θάνατο των γονιών. Τα άλλα παιδιά του αρχικού ζευγαριού (τα αδέρφια του κληρονόμου) έπρεπε να πάνε να ζήσουν και να κερδίσουν το ψωμί τους αλλού, ή αλλιώς να μείνουν ανύπαντρα».

³³ Ειδικά στις φραγκοκρατούμενες περιοχές της αυτοκρατορίας όπου ίσχυαν οι νόμοι-Ασσίζες του κάθε λατινικού πριγκιπάτου ή ηγεμονίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι Ασσίζες της Ρωμανίας που ίσχυαν στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας και οι Ασσίζες της Κύπρου που είχαν νομική ισχύ στο λατινικό βασίλειο της Κύπρου. Βλ. ΛΑΙΟΥ- ΘΩΜΑΔΑΚΗ (1987): 247-248.

³⁴ ΚΑΖΗΔΑΝ-FRANKLIN (1991: 276-278): «The Empire of the Romaiοi was doomed. Is it surprising that his (Χωνιάτης) imaginary exudes a sense of tragic hopelessness?»

³⁵ HARVEY (1997): 128-129.

«Ξένα τινὰ καὶ δυσήκουστα τὰ τῆ χώρα ταύτῃ συμβεβηκότα δεινά, καὶ τοιαῦτα, ὡς πάντας τοὺς αὐτῆς πλουσίους ἐπιλαθέσθαι πλούτου αὐτῶν, λαμπρῶν οἰκημάτων, συγγενῶν, οἰκετῶν, ἀνδραπόδων, πλήθους ποιμνίων, βουκολίων, λακινῶν, βοσκημάτων παντοίων, χωρῶν σιτοφόρων καὶ παμφόρων ἀμπέλων, καὶ παραδείσων ποικίλων, καὶ μετὰ πολλῆς σπουδῆς ἀποπλεῦσαι λάθρα πρὸς χώρας ἄλλοδαπᾶς, καὶ πρὸς τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων. Ὅσοι δὲ διαφυγεῖν οὐκ ἴσχυσαν, τίς ἱκανὸς ἐκτραγωδῆσαι τὰς θλίψεις αὐτῶν, τοὺς ἑτασμούς, τοὺς δημοσίους φυλακισμούς, τὴν ὄλκην τῶν ἀπαιτουμένων χρημάτων, μέχρι χιλιάδων τόσων καὶ τόσων; Ταῦτα δὲ συγκεχώρηται γενέσθαι δι' ἁμαρτίας ὄγκον, ψήφῳ θεοῦ δικαίᾳ, ἵνα ταπεινωθέντες, καταξιωθῶμεν ἴσως συγγνώμης»³⁶.

Το κείμενό του μας πληροφορεῖ για τὴν κτηνοτροφία που υπήρχε στο νησί καὶ μας επιβεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ μεγάλων ἐκτάσεων ἀμπελιῶν καὶ σιτοβολῶνων. Ἡ εἰκόνα που παραδίδει ὁ ἅγιος Νεόφυτος για τὴν τοπικὴ ἀριστοκρατία συμπληρῶνεται ἀπὸ τὴν μαρτυρία τοῦ Νικίτα Χωνιάτη, ὁ ὁποῖος φρίττει με τὰ ὅσα ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνὸς εἶχε ἤδη προκαλέσει στους πλουσίους:

«...οὐσίας τε ἀπάσης τοὺς εὐδαίμονας πρώην οἴκους ἀνυπευθύνως ἐστέρησε καὶ τοὺς χθῆς τε καὶ πρότρυτα περιβλεπομένους αὐτόχθονας καὶ κατὰ τὸ πολυκτῆμον τῷ Ἰὼβ ἄντερίζοντας διαφῆκεν ἀγυρτεῦειν λιμώττοντας καὶ γυμνιτεῦοντας»³⁷.

Ἡ κάθοδος τοῦ Ριχάρδου τοῦ Λεοντόκαρδου, ἡ ὀλιγόμηνη κατοχὴ τῆς Κύπρου ἀπὸ τοὺς Ναίτες ἰππότες καὶ τέλος ἡ ἀφίξη τῶν Λουζινιανῶν ἐπιδείνωσε τὴν κατάσταση. Τὸ κύμα μετανάστευσης σαρώνει τὴν Κύπρο καὶ οἱ περιουσίες ἀλλάζουν χέρια καὶ διασκορπίζονται. Ὁ Λέων εἶχε καταφέρει νὰ ἐπιβιώσει ἀπὸ τὶς μεγάλες διώξεις τῆς ἀριστοκρατίας που εἶχε ἐπιβάλει ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός. Τα πράγματα, ὅμως, με τοὺς νέους κυρίους τῆς Κύπρου ἐνδεχομένως νὰ μὴν ἦταν τόσο εὐκόλα για τὸν ἴδιο καὶ τὴν οἰκογένειά του. Ἡ πιθανότητα δήμευσης τῆς περιουσίας του καὶ ριζικῆς ἀλλαγῆς τοῦ status του δὲν φάνταζε καθόλου ἀπίθανη. Ἀκόμη κι αν ὁ ἴδιος πίστευε ὅτι θὰ εὕρισκε τρόπο νὰ προστατέψει τὴν οἰκογένειά του καὶ νὰ διαφυλάξει τὰ υπάρχοντα που εἶχε συσσωρεύσει, ἡ συνέχεια μετὰ τὸ θάνατό του ἦταν ἀβέβαιη καὶ μάλλον ἔφερνε πιο κοντὰ τὸ σενάριο τοῦ διασκορπισμοῦ τῆς περιουσίας του μέσα ἀπὸ τὸν κληρονομικὸ κατακερματισμὸ τῆς ἡ καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιβουλὴ τῶν κατακτητῶν που θὰ εἶχαν νὰ κάνουν με τοὺς ἀπογόνους, οἱ ὁποῖοι θὰ ἦταν ἀδύναμοι οἰκονομικά καὶ κοινωνικά χωρὶς τὴν ἰσχύ τῆς μεγάλῃς ἐγγεῖου ἰδιοκτησίας, μίας καὶ θὰ εἶχαν διαιρέσει τὴν πατρικὴ περιουσία σε μικρότερους κλήρους.

³⁶ Neoph. Incl., ap. ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΠΟΣ (1969): 337.33-38.

³⁷ ΧΩΝΙΑΤΗΣ (1975): 291.28-292.67.

Ερμηνεύοντας τις προθέσεις του Λέοντα, έτσι όπως έχουν αποτυπωθεί στις εικονογραφικές οδηγίες του προς τον ζωγράφο Θεόδωρο Αψευδή, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς πως με την σκηνή της Υπαπαντής απέναντι από την σκηνή της «Παναγίας του Πάθους» ίσως να θέλει να δείξει τον διάδοχο του και να τονίσει τα δικαιώματά του στην αποκλειστική κατοχή της πατρικής περιουσίας. Φυσικά, αυτό βασίζεται στην σχέση της κτητορικής επιγραφής με την παράσταση της Υπαπαντής η οποία μας οδηγεί και πάλι στο θέμα του συμβολισμού του ενωτίου. Ο Χριστός ως μονογενής Υιός παραλληλίζεται με τον πρωτότοκο γιο του ζεύγους (ενδεχομένως και μοναχογιό). Όπως, κατά την εκκλησιαστική υμνογραφία, ο Χριστός είναι ο κληρονόμος του πνευματικού βασιλείου των ψυχών, έτσι και ο γιος του κτήτορα του ναού ήταν ο κληρονόμος της περιουσίας του πατέρα. Το ενώτιο που εθμικά συνήθιζαν να φορούν στους πρωτότοκους γιους πιθανόν να αποκαλύπτει το κίνητρο που γέννησε αυτό το έθιμο.

Αναντίρρητα, το έθιμο δεν αποτελεί επινόηση του Μεσαίωνα, αλλά επαμφάνιση συνήθειας της αρχαιότητας κατά την οποία τα νεαρά αγόρια που αφιερώθηκαν στους ναούς (“temple boys”) φορούσαν ενώτιο³⁸. Στην σκηνή των Εισοδίων της Θεοτόκου από τις τοιχογραφίες στην Εκκλησία της Παναγίας του Άρακα έχει επισημανθεί ότι οι παρθένες που συνόδευαν την Μαρία στον ναό φέρουν κλασικίζοντα ενώτια στα αυτιά, που παραπέμπουν στο ενώτιο του Χριστού της Υπαπαντής³⁹. Αλληγορικά, ο απόγονος-κληρονόμος ήταν αφιερωμένος και δεσμευμένος στον πατρογονικό κλήρο όπως τα “temple boys” και οι παρθένες στους ναούς. Οι γονείς ήθελαν να διατυμπανίσουν την αδιάσπαστη συνέχεια του οίκου τους στο πρόσωπο του πρωτότοκου υιού που λογικά είναι αυτός από όλα τα παιδιά που είχαν ήδη ή θα αποκτούσαν, τον οποίο θα ήθελαν να δεσμεύσουν ώστε να παραμείνει μαζί τους και να αναλάβει τις ευθύνες του οίκου. Η έννοια της συνέχειας και της μεταβίβασης της περιουσίας εμπεδωνόταν από την παιδική ηλικία, όταν ακόμη το νεαρό άτομο δεν είχε αποκρυσταλλώσει τα δικά του «θέλω» από την ζωή.

Αυτή την υπόθεση φαίνεται να ενισχύουν και μεταγενέστερες απεικονίσεις του Χριστού με ενώτιο στο αυτί. Συγκεκριμένα έχουν εντοπιστεί παρόμοιες απεικονίσεις σε τοιχογραφίες στα Βαλκάνια. Η πρώτη, που χρονολογείται στο β΄ μισό του 13^{ου} αιώνα, δηλαδή μερικές δεκαετίες μετά τον Άρακα, παριστάνει την Παναγία με τον Χριστό και βρίσκεται σε άγνωστο παρεκκλήσι στο Βελμί κοντά στην Αχρίδα⁴⁰. Η πιο ύστερη μαρτυρία χρονολογείται τον 14ο αιώνα και βρίσκεται στο μοναστήρι του πρίγκιπα Μάρκου στα Σκόπια, που απεικονίζει τους δύο

³⁸ Για το θέμα βλ. BEER (1982): 385-390; (1994).

³⁹ STYLIANOU (1997): 164.

⁴⁰ MILJKOSEVIĆ-PEPEK (s.a.)

τελευταίους Οίκους του Ακάθιστου Ύμνου⁴¹. Παρότι δεν υπάρχει γεωγραφική εγγύτητα ανάμεσα στην Κύπρο και την Μακεδονία, τεχνοτροπικές ομοιότητες ανάμεσα στα μνημεία των δύο περιοχών έχουν επισημανθεί επανειλημμένα⁴². Εννοείται, βέβαια, ότι η ρευστότητα των αντιλήψεων και των ιδεών μεταφουτεύει εθιμικές συνήθειες, λατρείες και δοξασίες⁴³.

Ο κτήτορας, πρίγκιπας Μάρκος, από τη Μονή του πρίγκιπα Μάρκου

⁴¹ STYLIANOU (1997): 164; ΧΡΥΣΑΝΘΟΥΠΟΥΛΟΥ (1994): 62. «Ψάλλοντές σου τὸν τόκον ἄνυμ? νοῦμέν σε πάντες ὡς ἔμψυχον ναόν, Θεοτόκε. Ἐν τῇ σῇ γὰρ οἰκίᾳς γαστρί ὁ συνέχων πάντα τῇ χειρὶ Κύριος, ἠγίασεν, ἐδόξασεν, ἐδίδαξε βοᾶν σοὶ πάντας». Ερμηνεία: ἡ Θεοτόκος εἶναι ἔμψυχος ναὸς στον οποίο δοξάζεται ὁ Χριστός. «Ὡ πανύμνητε Μήτηρ, ἡ τεκοῦσα τὸν πάντων ἁγίων ἁγιώτατον Λόγον· δεξαμένη γὰρ τὴν νῦν προσφορὰν, ἀπὸ πάσης ὄψαι συμφορᾶς ἅπαντας καὶ τῆς μελλούσης λύτρωσαι κολάσεως τοὺς σοὶ βοῶντας». Ερμηνεία: ὕμνος καὶ ικεσία πρὸς τὴν Παρθένο.

⁴² HADERMANN-MISQUICH (1972): 43-49.

⁴³ Τα φαινόμενα αυτά καταγράφονται κυρίως στις αγιολογικές πηγές. Βλ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ (1994).

Οι δύο τελευταίοι Οίκοι του Ακάθιστου Ύμνου, Μονή πρίγκιπα Μάρκου

Οι τοιχογραφίες αυτές, ως συλλογική αναπαράσταση που τείνει να γίνει κοινωνική αναπαράσταση⁴⁴, συνηγορούν στο ότι οι ανώμαλες πολιτικές συνθήκες οδήγούσαν στην έξαρση της επιθυμίας των γονιών (ειδικά των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων) να κληροδοτήσουν περιουσία και δικαιώματα σε ένα από τα παιδιά τους, ενδεχομένως στον πρωτότοκο γιο ή στον μοναχογιό της οικογένειας. Ο Beck σημειώνει χαρακτηριστικά: «Δεν φαίνεται εντελώς άτοπο να μιλήσουμε εδώ για κληρονομική αριστοκρατία, έστω κι αν έτσι υπερτονίζουμε τις αναλογίες που υπάρχουν»⁴⁵.

Οι άνθρωποι προσπαθούν να κατοχυρώσουν αυτή την κληρονομικότητα μέσα από την συνέχεια της εξουσίας τους και φυσικά να διασφαλίσουν το μέλλον των παιδιών τους. Και λογικά, η επιβίωση είναι άμεσα εξαρτώμενη από τους οικονομι-

⁴⁴ MOSCOVICI (2000): 141-155 και σε άλλα σημεία του έργου.

⁴⁵ BECK (1992): 343.

κούς πόρους. Η διαίρεση της εγγείου ιδιοκτησίας ακόμη και σε μέλη της άρχουσας τάξης, όπως ήταν ο Λέων Αυθέντης, οδηγούσε σε παρακμή. Στην Μονή του πρίγκιπα Μάρκου, αφιερωμένη στον άγιο Δημήτριο, όπου ο κτήτορας δεν είναι απλά αριστοκράτης αλλά ηγεμόνας, η προπαγάνδα για συνέχεια να ακέραιη μορφή γίνεται ακόμη πιο σαφής. Τον 13^ο αιώνα και φυσικά τον 14^ο η περιοχή της Μακεδονίας γίνεται θέατρο πολεμικών συγκρούσεων, ακόμη και εμφυλίων πολέμων που θέτουν σε αμφισβήτηση τα ιδιοκτησιακά δεδομένα και ανατρέπουν την καθεστηκία δυναστική τάξη πραγμάτων⁴⁶. Ο πατέρας του πρίγκιπα Μάρκου, Βουκασίν, ήταν συμβασιλέας του μεγάλου Σέρβου Τσάρου Στέφανου Ούρος Ε΄. Ο Βουκασίν έστεψε στα 1370/1 τον Μάρκο διάδοχο βασιλέα και δεδομένου ότι ο Ούρος ήταν άτεκος, ο Μάρκος θα κληρονομούσε το μεγάλο βαλκανικό βασίλειο των Σέρβων. Η σέρβικη αριστοκρατία αποδυνάμωνε ολοένα και περισσότερο την κεντρική εξουσία οδηγώντας τα εδάφη του κράτους σε κατακερματισμό. Το 1371 τόσο ο Βούκασιν, όσο και ο Ούρος πέθαναν στην προσπάθειά τους να ανακόψουν την Οθωμανική επεκτατικότητα στην περιοχή.

Οι Οθωμανοί κυριάρχησαν σε όλα τα Βαλκάνια και ο Μάρκος δεν διαδέχθηκε τον Ούρο επειδή οι ισχυρές οικογένειες των Σέρβων τον αμφισβήτησαν και τον περιθωριοποίησαν. Έτσι, εκτοπισμένος σε συγκεκριμένες γαίες στις οποίες διατηρούσε εξουσία, εξακολούθησε να εμφανίζεται ως διάδοχος του Ούρος και του Βουκασίν, χωρίς βέβαια ανταπόκριση και αναγνώριση⁴⁷. Το 1376 ίδρυσε την Μονή του Αγίου Δημητρίου, όπου ο Χριστός απεικονίστηκε ως νόμιμος διάδοχος της βασιλείας του Θεού, να φέρει ενώτιο, μια στην αγκαλιά της Βρεφοκρατούσας και μια σε ώριμη ηλικία ένθρονος⁴⁸. Παρότι ηγέτης ήσσονος σημασίας και ουσιαστικά βασιλιάς χωρίς βασίλειο, ο Μάρκος έμεινε στους θρύλους και τις παραδόσεις των Σλάβων ως ο ηρωικός *kraljević*, δηλαδή ο γιος του βασιλιά, ο διάδοχος⁴⁹.

Το αίνιγμα του ενωτίου του Χριστού στην μνημειακή ζωγραφική δεν θα μπορέσει να εξιχνιαστεί ποτέ με απόλυτη ακρίβεια. Ωστόσο, η εξήγησή του ως ρωπογραφικού στοιχείου, φαίνεται να εδράζεται σε λίγα αλλά ενδεικτικά στοιχεία. Το ερώτημα που τέθηκε στην αρχή σε σχέση με το τι καταλάβαινε ο θεατής που έβλεπε στην Εκκλησία τις σκηνές με τον Χριστό φέροντα ενώτιο θα μπορούσε να απαντηθεί με τον πιο κάτω τρόπο: όπως ο Θεός-πατέρας έχρισε τον Χριστό (η ονοματολογία παραπέμπει και πάλι στο θέμα της συνέχειας), έτσι και ο κτήτορας-

⁴⁶ NICOL (1997): 108-123.

⁴⁷ REINERT (2002: 269): «For the Serbs, the consequences of this defeat were momentous, since Turkish absorption of the southern Slavic lands seemed virtually assured. Several of the surviving lords now submitted to the Ottoman as tributary vassals, including the legendary Marko Kraljević, who died in the battle».

⁴⁸ OSTROGORSKY (1993): 241.

⁴⁹ LOW (1922); ΡΟΡΟΝΙĆ (1988).

δωρητής (εκεί και όπου σώθηκαν τα στοιχεία του) χαρίζει το δακτυλίδι (στην προκειμένη περίπτωση το ενώτιο) της διαδοχής στο αρσενικό τέκνο που θα αναλάβει την διαχείριση της ακέραιης κληρονομιάς και των δικαιωμάτων του πατέρα στην υλική και άυλη περιουσία-δικαιώματα που του κληροδοτεί. Το έθιμο πρέπει να ήταν ευρέως γνωστό ώστε να περάσει στην εκκλησιαστική εικονογραφία ως ρωπογραφικό στοιχείο. Είναι, βέβαια, εντυπωσιακό το γεγονός ότι το ενώτιο όχι μόνο δεν προσέδιδε στα νεαρά αγόρια θηλυπρέπεια, που λογικά θα επέσυρε τον χλευασμό των συνομήλικων τους, αλλά επιπρόσθετα τους περιέβαλλε με ένα ξεχωριστό κύρος, που συνειρμικά έκανε τους άλλους να τους βλέπουν ως μελλοντικούς αρχηγούς της οικογένειας και διαχειριστές της πατρικής περιουσίας. Με αυτό το ξεχωριστό κύρος περιβάλλεται και ο Χριστός σε μια πρακτική της κοινωνίας να μεταθέτει τα εγκόσμια στα υπερκόσμια και το αντίστροφο, η οποία αποτυπώθηκε, μέσω της τέχνης, στο πρόσωπο του Θεανθρώπου. Οι τοιχογραφίες επιχειρούν να προκαταλάβουν τυχόν εξελίξεις που δεν συμβαδίζουν με τις επιθυμίες του κτήτορα, να δημιουργήσουν τετελεσμένα και να αποτελέσουν ένα μέσο διαμόρφωσης της κοινής γνώμης άνω σε συγκεκριμένο θέμα. Η εικόνα ως κοινωνική αναπαράσταση έχει τεράστια δύναμη και μπορεί να εκπέμψει ισχυρά μηνύματα που να καλύπτουν σχεδόν όλες τις εκφάνσεις της ανθρώπινης δράσης και σκέψης⁵⁰.

Ανθούλλης ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ

27 Τζων Κέννεντο
1046 ΛΕΥΚΩΣΙΑ (Κύπρος)
a_demosthenous@hotmail.com

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ANGOLD, M. (1997), *Η Βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μια πολιτική ιστορία*, μετάφραση Ε. Καργιανιώτη, Αθήνα.
 ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Μ. (1994), *Όψεις της καθημερινής ζωής των Βυζαντινών από αγιολογικά κείμενα*, Αθήνα.
 BECK, H. G. (1992), *Η βυζαντινή χιλιετία*, μετάφραση Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα.

⁵⁰ Για τη σύγχρονη εποχή βλ. το παράδειγμα της διαφημιστικής εκστρατείας γνωστού οίκου μόδας (DE ROSA 2001: 48-82).

- BEER, C. (1985), «Cypriot Temple-boys: Some problems», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. 1, Λευκωσία, 385-390.
- (1994), *Temple-boys: a study of Cypriote votive sculpture*, part 1, volume 113, s.l.
- BRAND, C. (1992), *Byzantium confronts the West, 1180-1204*, Harvard.
- CHONIATES, N., *Nicetae Choniatae Historia*, vols. I-II, ed. J. L. van Dieten, Bero-
lini-Novii Eboraci: de Gruyter, 1975 [CFHB, Serie Berolinensis, 11].
- DE ROSA, A. S. (2001), «The King is naked. Critical advertisement and fashion: The Benetton phenomenon», in: K. DEAUX-G. PHILOGÈNE (EDS.), *Representations of the social*, Oxford, MA, 48-82.
- ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, Α. (2001), *Η βυζαντινή Κύπρος (965-1191). Υλικός και πνευματικός πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη.
- (2007), *Ο έγκλειστος άγιος Νεόφυτος (1134-1214 περ.) και ο κόσμος του*, Λευκωσία.
- DIMOSTHENOUS, A. (2008), «Changing identity: two notes on medieval Cyprus», *Κυπριακαί Σπουδαί* 69, 25-39.
- (2010), *Imaginario e ideologia en Bizancio. Cinco estudios sobre el pensamiento bizantino*, Madrid [Estudios y textos de Erytheia, 6].
- GALATARIOΤΟΥ, C. (1987), «Byzantine Ktetorika Typika: a Comparative Study», *REB* 45, 77-138.
- (1991), *The making of a Saint. The life, times and sanctification of Neophytos the Recluse*, Cambridge.
- ΓΑΡΔΙΚΙΩΤΗΣ, Α. (2008), *Κοινωνική επιρροή. Επισκόπηση και αξιολόγηση της έρευνας και των θεωριών*, Αθήνα.
- HADERMANN-MISQUICH, L. (1972), «Fresques de Chypre et de Macedoine dans la seconde moitié du XIIe siècle», *Πρακτικά Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Β΄, Λευκωσία, 43-49.
- HARVEY, A. (1997), *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, μετάφραση Ε. Σταμπόγλη, Αθήνα.
- KAZHDAN, A.-FRANKLIN, S. (1991), *Studies on Byzantine literature of the eleventh and twelfth centuries*, Cambridge.
- LAHLOU, S. (2001), «Functional aspects of social representation», in: K. DEAUX-G. PHILOGÈNE (EDS.), *Representations of the social*, Oxford, MA, 131-148.
- ΛΑΙΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, Α. (1987), *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μετάφραση Α. Κάσδαγλη, Αθήνα.
- LOW, D. H. (1922), *The ballads of Marko Kraljević*, The Internet Archive.
- MAGDALINO, P. (2008), *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού 1143-1180*, μετάφραση Α. Κάσδαγλη, Αθήνα.
- ΜΑΓΙΕΝΤΟΡΦ, Ι. (1999), *Η βυζαντινή κληρονομιά στην Ορθόδοξη Εκκλησία*, Αθήνα.

- MEGAW, A. H. S. (1964), «Twelfth century frescoes in Cyprus», *Actes du XIIIe Congrès International des Études Byzantines*, vol. III, Beograd, 257-266.
Μικρόν Ευχολόγιον (1998), Αθήνα.
- MILJKOSEVIĆ-PEPEK, P. (s. a.), «Une église du village Velmei de la region d'Ohrid, inconnue dans la literature scientifique», *Collective Studies of the Archaeological Museum*, Skopje.
- MOSCOVICI, S. (2000), *Social representations. Explorations in social psychology*, Cambridge.
- NERANTZH-BAPMAZH, B. (1995), «Η Κύπρος, βασικός σταθμός επικοινωνίας μεταξύ Βυζαντινών και Φράγκων της Παλαιστήνης το 12^ο αιώνα», στο: Ν. ΚΟΥΡΕΑΣ-ΤΣ. ΡΑΙΛΥ-ΣΜΙΘ (ΕΚΔ.), *Η Κύπρος και οι Σταυροφορίες*, Λευκωσία, pp. 19-30.
- NICOL, D. (1997), *Το τέλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, Αθήνα.
- NICOLAÏDES, A. (1993), *L'église de la Panagia Arakiotissa à Lagoudéra et la peinture byzantine du XIIe à l'aube du XIIIe à Chypre*, 3 vols., Aix en Provence.
- OSTROGORSKY, G. (1993), *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τόμος Γ', Αθήνα.
- ΠΑΝΑΓΙΩΠΙΔΗ, Μ. (1997), «Το πρόβλημα του ρόλου του χορηγού και του βαθμού ανεξαρτησίας του ζωγράφου στην καλλιτεχνική δημιουργία. Δύο παραδείγματα του 12^{ου} αιώνα», στο: Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ (ΕΚΔ.), *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Ηράκλειο, pp. 77-105.
- ΡΟΠΟΝΙĆ, Τ. (1988), *Prince Marko: The Hero of South Slavic Epics*, New York.
- REINERT, S. (2002), «Fragmentation (1204-1453)», in: C. MANGO (ED.), *The Oxford History of Byzantium*, Oxford-N. York, pp. 248-283.
- STYLIANOU, A. (1981), «Sociological reflections in the painted churches of Cyprus», *XVI Intern. Byzantinistenkongress, Akten 11/5 (JÖB 32/5)*, Wien, pp. 523-526.
- (1997), *The Painted Churches of Cyprus*, Nicosia.
- ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Α. (1973), *Παναγία Φορβιώτισσα Ασίνου*, Λευκωσία.
- ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1969), «Περὶ τὴν κατὰ χώραν Κύπρον σκαιῶν». Τὰ ἐλάσσονα τοῦ Νεοφύτου Ἐγκλείστου», *Byzantion* 39, 318-419.
- ΤΣΟΜΠΑΝΑΚΗΣ, Α. Γ. (1987), «Η Παναγία του Αρακος ή του Αρακα ή η Αρακιώτισσα», *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 50, 115-124.
- WINFIELD, D.-J. (2007), *The Church of the Panaghia tou Arakos at Laghoudera, Cyprus: The Paintings and their Painterly Significance*, Washington [Dumbarton Oaks Studies, 37].

DISCUSIONES Y RESEÑAS

- E. LAMBERZ (ED.), *Concilium Uniuersale Nicaenum Secundum. Concilii Actiones IV-V* [ACO, series secunda, volumen tertium, pars altera] (por M. CABALLERO), 337.– A.-K. WASSILIOU-SEIBT, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden*, Teil 1: Einleitung, Siegellegenden von Alpha bis inklusive My (por J. M. FLORISTÁN), 340.– S. FENOGLIO, *Eustazio di Tessalonica*, Commentari all'Odissea: *glossario dei termini grammaticali* (por J. M. FLORISTÁN), 343.– M. ALTRIPP (HRSG.), *Byzanz in Europa. Europas östliche Erbe*. Akten des Kolloquiums "Byzanz in Europa" vom 11. bis 15. Dezember 2007 in Greifswald (por J. M. FLORISTÁN), 346.– Théodore Agallianos, *Dialogue avec un moine contre les latins (1442)*, éd. critique, trad. française et comm. par Marie-Hélène Blanchet (por J. M. FLORISTÁN), 352.– Nicetas David, *The Life of Patriarch Ignatius*, ed. y trad. inglesa de Andrew Smithies, notas de John M. Duffy (por Ó. PRIETO DOMÍNGUEZ), 355.– Alexander G. ALEXAKIS, *The Greek Life of St. Leo Bishop of Catania* (por J. SIMÓN PALMER), 359.– Grigorios PAPAGIANNIS, *Philoprodromica. Beiträge zur Textconstitution und Quellenforschung der historischen Gedichte des Theodoros Prodromos* (por J. SIMÓN PALMER), 362.– VV.AA., *H κατάλογο-αγαθωνική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο* (por J. SIMÓN PALMER), 363.– *Elogio de la Acrópolis* (por J. SIMÓN PALMER), 365.– Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Epistolari grec*, vol. 4: anys 1916-1936, correspondència recollida i anotada per Eusebi AYENSA I PRAT (por J. SIMÓN PALMER), 366.– Niels GAUL, *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik. Studien zum Humanismus urbaner Eliten in der frühen Palaiologenzeit* (por A. DEL CAMPO ECHEVARRÍA), 367.– Alberto DEL CAMPO ECHEVARRÍA, *La teoría platónica de las Ideas en Bizancio (siglos IX-XI)* (por M. BELTRÁN), 373.– Andrea NICOLOTTI, *Dal Mandylion di Edessa alla Sindone di Torino. Metamorfosi di una leggenda* (por J. ÁNGEL Y ESPINÓS), 376.– J. CALATRAVA-G. ZUCCONI (EDS.), *Orientalismo. Arte y arquitectura entre Granada y Venecia*, trad. de J. Calatrava y J. A. González Alcantud (por M. CORTÉS ARRESE), 378.– A. LYMBEROPOULOU-R. DUTTS (EDS.), *Byzantine Art and Renaissance Europe* (por M. CORTÉS ARRESE), 380.– *Chypre entre Byzance et l'Occident ive-xviiè siècle*. Catálogo de la exposición, París, Museo del Louvre (28 de octubre de 2012 al 28 de enero de 2013) (por M. CORTÉS ARRESE), 382.– Κωνσταντίνος ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ (ED.), *Mini 71 cuentos. Ανθολογία ισπανόφωνου μικροδιηγήματος* (por P. CABALLERO), 385.– Yorgos SEFERIS, *Mythistorima. Poesía completa*, trad., pról. y notas de Selma Ancira y Francisco Segovia (por C. POSE), 386.– Βασίλης ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Επιλεγμένα ποιήματα, επιλογή, έκδοση, εισαγωγή και σημειώσεις του Λευτέρη Παπαλεοντίου* (por E. LATORRE BROTO), 390.– Yannis RITSOS, *Epitafio. Dieciocho cantares de la patria amarga*, trad. pról. y notas de Juan José Tejero; versión en romances y cantares castellanos de Manuel García (por J. R. DEL CANTO NIETO), 393.– Patrick LEIGH FERMOR, *Roumeli. Viajes por el norte de Grecia*, trad. de Dolores Payás (por J. R. DEL CANTO NIETO), 397.– Nicos CASANDSAKIS, *El Capitán Mijalis. Libertad o muerte*, ed. y trad. de Carmen Vilela Gallego, pról. de Pátroclo Stavru, epíl. de Pedro Bádenas de la Peña (por V. FERNÁNDEZ GONZÁLEZ), 401.–